

جلوه‌های هنری و عرفانی در معماری بیمارستان حکمت بنیان

عبدالحمید نقره کار^{۱*}

(۱) دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران

چکیده:

در این مقاله ابتدا با طرح مفاهیم «حکمت اسلامی» و تأکید مقام معظم رهبری بر تحقق «تمدن نوین اسلامی با هویت اسلامی - ایرانی» تعریفی «اجمالی و اجماعی» از رشته معماری با عنوان «مهندسی + هنر» ارائه می‌شود. سپس تعریف جامع و حکیمانه از این رشته با عنوان «آباد کردن فضا و محیط زیست انسان‌ها، متناسب با نیازهای مادی و بستر ساز نیازهای روحی، تکاملی و اختیاری آنها» بیان می‌گردد. در ادامه با روش تحقیق «کیفی، کلی و همه جانبه‌نگر» مبتنی بر منابع خطا پذیر «عقل و اجماع خبرگان» و منابع خطاناپذیر «قرآن و سنت معصومین (س)» در طول یکدیگر، تعریف جامعی از انسان با بهره‌برداری از حدیث حضرت علی (ع) ارائه و نیازهای چهار نفس «گیاهی، حیوانی، عقلانی و روحانی» انسان‌ها مطرح خواهند شد.

در ادامه نظریه داوری شده و تأیید شده «نسبت اسلام با فرایندهای انسانی نظیر خلق آثار هنری و معماری و شهرسازی» مطرح و اثبات می‌شود که مکتب اسلام در سه مرحله از ساختار پنج مرحله‌ای در فرایندهای انسانی مستقیماً مطالبی را مطرح و در دو مرحله بعد نیز با ارائه اصولی فرازمانی و فرامکانی آن دو مرحله بعدی را نیز قابل ارزیابی و نقد قرار می‌دهد. در جمع‌بندی و نتیجه‌گیری برای خلق بیمارستان حکمت بنیان چهار عنصر بنیانی در آثار معماری یعنی «ایده‌های فضائی - هندسی، آرایه‌ها و تزئینات، نمادگرایی و معناگرایی، ارتباط با طبیعت» طرح و درباره آنها راه‌حلهائی ارائه خواهد شد.

واژگان کلیدی: معماری اسلامی، عرفان، حکمت، نماد و معنا

* نویسنده مسئول:

دکتر عبدالحمید نقره کار، رئیس مرکز تحقیقات و قطب علمی معماری اسلامی، دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، نارمک، تهران، ایران، پست الکترونیکی: noghre@iust.ac.ir

مقدمه:

بیمارستان به عنوان مکانی که فرآیند مراقبت و درمان انسان بیمار (که بخشی از جسم یا روان او آسیب دیده است) در آن انجام می‌گیرد از اهمیت خاصی برخوردار است و در معماری آن محوریت قرار دادن معبود، انسان و نگاه اسلامی ایرانی به انسان و دغدغه‌های آن می‌تواند بسیار کمک کننده باشد. در حالی که متأسفانه در کشور ما و البته بسیاری از نقاط جهان، بیمارستان به گونه‌ای طراحی و ساخته می‌شوند که فضا و محیط آنها نه تنها نقش مثبتی در جهت اهداف درمانی و شفابخشی ایفا نمی‌کند بلکه با افزایش تنش و استرس، تأثیرات منفی زیادی به همراه دارد.

مفهوم کلمات "حکمت اسلامی" در هنر و معماری شامل موارد زیر می‌شود:

- حکمت از ریشه حَکَم: حُکَم، داوری قضاوت تشخیص و داوری حق از باطل، خیر از شر و زیبایی از زشتی
- از ریشه حَکِم: مُحَکَم، مستحکم، استوار، مُتَقِن و پایدار یعنی: عمل و اثری که "قوی، مناسب و هماهنگ با قوانین هستی است"
- اسلام از ریشه سَلَم: سلام و سلامتی، ایمنی، صلح، آرامش و امنیت تکاملی هستی
- از ریشه سَلِم: (تسلیم) به مفهوم هماهنگی عملی با قوانین پایدار و تکامل هستی
- حکمت اسلامی در هنر و معماری یعنی: «قضاوت و داوری از آثار هنری و معماری مبتنی بر فرهنگ اسلامی

راهبرد مقام معظم رهبری در گام دوم:

- تحقق تمدن نوین اسلامی، با هویت "اسلامی - ایرانی":
- تمدن: «تجلی فرهنگ‌ها» و شامل آثار فردی و جمعی انسان‌هاست، موضوع آن از جنس «اقدام» است.
- فرهنگ: فرهنگ‌ها «زیربنا و شالوده تمدن‌ها» هستند. یعنی جهان‌بینی‌ها و اعتقادات انسان‌ها می‌باشند. موضوع آن از جنس «تبیین» است.
- نوین: یعنی تمدن نو که مانند سابق و وضع موجود نباشد. تقلید و تکرار سایر تمدن‌ها نباشد خلاقانه و آینده ساز باشد.

- هویت: یعنی «ما هُو» به مفهوم «چیست در آن»، تمدن‌ها دارای «دو نوع هویت بنیانی» هستند:
 - هویت «فرهنگی» یا هستی‌شناسی آن‌ها که «جهت‌ها و غایات» را مشخص می‌نماید.
 - هویت «کالبدی» یا ماده و صورت آنها که وابسته به «مجموع شرایط محیطی زمانی و مکانی» هستند.
- اسلام (به عنوان یک دین) تنها مکتب الهی که ناقص و تحریف نشده است؛ با دو منبع «قرآن مجید و سنت معصومین (س).
- هویت اسلامی: یعنی راهبردها، راهکارها، راحل‌های آن تمدن مبتنی بر منابع و مبانی خطا ناپذیر و فرازمانی و فرامکانی اسلام باشد.
- هویت ایرانی: یعنی کالبد آن تمدن مبتنی بر مجموع شرایط محیطی «زمانی و مکانی» باشد.

تعریف اجمالی و اجماعی از رشته معماری:

- مهندسی معماری: مجموع دستاوردهای علوم تجربی در حوزه ساختمان‌سازی نظیر علوم مطرح در رشته‌های (عمران، مکانیک، صنایع، شیمی و غیره را شامل می‌شود.
- هنر ساختمان: مجموع معرفت‌های انسان از عالم و آدم که در رشته‌های میان‌دانشی از مباحث (حسن‌شناسی و زیبایی، فلسفه و حکمت هنر، سبک‌های هنری و ارزیابی آثار و تأثیرات آنها بر مخاطبین) بحث می‌نماید.

بنابراین از بُعد (مهندسی معماری) معماران باید با مجموع دستاوردهای علوم تجربی در ساختمان‌سازی آشنا باشند. همچنین از بُعد (هنر معماری) معماران باید با مباحث علوم انسانی در حوزه‌های (زیبائی‌شناسی، حکمت هنر، سبک‌های هنری، ارزیابی آثار و تأثیرات آن) آشنا باشند.

رابطه مکتب اسلام با علوم:

- منابع مبانی و روش‌های تحقیق:
 - آنچه عقلانی است، (اسلامی) است
 - آنچه علمی است، (عقلانی) است

تزیین می‌نمایم و با این کار همه انسان‌ها را گمراه می‌نمایم، به جز اندکی از خالص شدگان. یعنی شیطان در هر موضوعی با تزیین و برجسته کردن عناصری که موجب برانگیختن هواهای نفسانی و غرایز حیوانی است آن‌ها را از موضع عدالت و حلال خارج و دچار ظلم و فساد و حرام می‌نماید. به همین دلیل در فرهنگ اسلامی نقاشی و مجسمه سازی از موجودات زنده طبیعی تحریم شده است.

(۳۸) قَالَ رَبِّ بِمَا أُغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ (۳۹) إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ
(سوره حجر - آیات ۳۸ تا ۳۹)

آرایه‌های الهی و معنوی:

خداوند در قرآن می‌فرماید شب تاریک و ظلمانی را به نور ستارگان تزیین می‌نمایم تا ره‌جویان مسیر و مقصد خود را گم نکنند و سرگردان نشوند. خداوند برخلاف شیطان تاریکی جهل را با نور علم طغیان و سرکشی غرایز حیوانی (نفس اماره) را که به شر و زشتی میل دارد، با پیامبر درونی یعنی عقل (نفس لوامه) کنترل و هدایت می‌نماید تا انسان‌ها از (اعتدال و تکامل) حلال‌ها خارج نشده و دچار (ظلم و فساد) حرام‌ها نشوند. به همین دلیل در آثار هنر و معماری دوران اسلامی از آرایه‌های هندسی و به خصوص کلام‌های معنوی بسیار بهره‌برداری شده است.

انواع نمادگرایی در آثار هنر و معماری:

- **تقلیدی:** نمادگرایی تقلیدی یعنی از صورت ظاهری یک پدیده تقلید و بازنمایی نمودن این نمادگرایی را بازنمایی (صورت از صورت) نیز می‌گویند. مانند نقاشی کلاسیک غربی و تقلید از معماری‌های باستانی نظیر معابد یونانی کاخ‌های هخامنشی ژاپنی و چینی.
- **گرافیکی:** نمادگرایی گرافیکی یعنی از صورت ظاهری یک پدیده خطوط کلی و اصلی آن را خلاصه و بازنمایی نمودن این نوع نمادگرایی نیز تقلید (صورت از صورت) است و در برخی از ادبیات داستانی یا نقاشی به خصوص در رسانه‌های تبلیغاتی و برخی از حجم‌ها و نماسازی‌های معماری از آن استفاده می‌شود.
- **قراردادی:** نمادگرایی قراردادی یعنی هنرمند برای یک یا چند مفهوم ذهنی خود یک شکل یا صورتی

- اسلام مبتنی بر دو منبع عقل و نقل با روش‌های استدلال منطقی و تفسیری، کلیات همه علوم را مطرح نموده و اثبات می‌نماید.
- دستاوردهای علوم تجربی (استقرایی) نیز تا نقض نشود اسلام به عنوان علوم ظنی می‌پذیرد. بنابراین مکتب اسلام جامع علوم (بشری و وحیانی) است. در این نظریه هم از پیامبر درونی (عقل) و هم از پیامبر بیرونی (نقل) بهره‌برداری شده است. بنابر این هم درون‌دینی و هم برون‌دینی قابل اثبات است.

تعریفی جامع و مانع از معماری، (مبتنی بر فرهنگ اسلامی):

آباد کردن فضا و محیط زیست انسان‌ها با عناصر طبیعی و مصنوعی متناسب با نیازهای مادی انسان‌ها و بسترسازی ذهنی تکاملی و اختیاری آن‌ها
از بعد نظری:

همه انواع هندسه‌ها و فضاها از منظر وجودی زیبا و خیر و حق می‌باشند و ابتدا ارزش‌گذاری نمی‌شوند. همه معماران باید انواع هندسه‌های منظم و نامنظم را بشناسند.

از بعد عملی (کاربردی):

- طراحی فضا و هندسه را باید متناسب با نیازهای انسان انجام داد، نه مستقل و خود بنیاد.
- از آنجا که نیازهای انسان متنوع می‌باشد، انتخاب هندسه یک مجموعه شهری، باید متنوع باشد.
- برحسب نوع کاربری، فضا و عملکرد هر عنصر فضایی باید هندسه متناسب آن را انتخاب نمود.

از منظر اسلامی:

چون حیات مادی انسان بستر حیات روحی اوست، بنابراین هندسه‌های سیر آفاقی (انسان متحرک دید متحرک) باید بستر هندسه‌های سیر در انفسی (انسان ثابت نقطه دید ثابت) را فراهم نمایند
در طبیعت نیز از خاک و تپه‌ها تا گیاهان، حیوانات و انسان هندسه‌ها سیری از بی‌نظمی به نظم دارند.

انواع آرایه‌ها (تزیینات) در آثار هنری معماری:

- (۱) آرایه‌های نفسانی و شیطانی: شیطان در قرآن می‌گوید: آنچه را که زمینی است، یعنی مطلوب هواهای نفسانی و غرایز حیوانی انسان‌ها است،

- (۵) راغب اصفهانی(۱۳۶۹) ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن
- (۶) الراغب الاصفهانی (۱۴۱۶ق) المفردات فی غریب القرآن یا مفردات الفاظ القرآن، تحقیق صفوان عدنان داوودی دمشق: دارالقلم؛ بیروت: الدارالشامیه،

را قرارداد می‌نماید. در این نوع از نمادگرایی اصولاً رابطه‌ای بین صورت و معنا وجود ندارد، مانند حروف مورس، علائم ریاضی و حروف در کلمات

• **تجلی:** نمادگرایی تجلی یعنی هنرمند مفاهیم و ایده‌های ذهنی خود را در صورت‌های مناسب و مطلوب بازنمایی نماید به گونه‌ای که برای مخاطبین نیز قابل تفسیر تاویل و فهم باشد. این نوع نمادگرایی را تجلی معنا در صورت و یا تجلی ایده در پدیده می‌نامند و مبنای نمادگرایی اصیل و هنرمندانه است، نظیر ادبیات و اشعار عرفانی در زبان فارسی، نقاشی‌های مینیاتوری که بازنمایی عالم ملکوت است و معماری دوران اسلامی که شامل اهمیت درون‌گرایی و محورهای ورودی نسبت به کالبد بنا است و نماد اهمیت انسان‌ها نسبت به ظاهر ساختمان و اجزا و عناصر کالبدی آن می‌باشد.

خداوند هنر و معماری آفرینش را نیز این گونه طراحی و خلق نموده است. (سوره فصلت آیه ۵۳)

نتیجه:

در منابع اسلامی تاکیدات و توصیه‌های فراوانی مبنی بر تاثیر عرفان و معماری اسلامی بر سلامت انسان وجود دارد که استفاده از آنها در راستای شفابخشی انسان از بعد نظری امری به جا است لذا ارتباط با عرفان و معماری با هدایت منابع درونی درمان در انسان، در کنار علم پزشکی (منابع بیرونی درمان) می‌تواند نقش مثبتی ایفا نماید. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که این تاثیر می‌تواند به دلایلی هم چون اشتراک در مبدا و ساحات وجودی و هم چنین تحریک قوا و حواس انسان باشد. لذا اگر در طراحی و معماری محیط درمانی بر تحریک حواس پنجگانه انسان با استعانت از معرفت و حکمت الهی تاکید گردد، تاثیر بر سلامت انسان اثربخش‌تر خواهد بود.

منابع:

- (۱) قرآن کریم
- (۲) علامه طباطبایی(ره)-تفسیر المیزان
- (۳) حسن زاده آملی، حسن، ۱۳۷۷، هزار و یک نکته، تهران، انتشارات گلشن
- (۴) نظریه علم دینی از آیت الله جوادی آملی- دکتر خسرو پناه، ۱۳۸۹، فصلنامه اسراء - شماره ۲